

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΑ Α΄
ΚΡΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ

1. Περὶ οὐρ. Β 7. 289 a 19 κέ.

ἡ δὲ θερμότης ἀπ' αὐτῶν (sc. τῶν ἄστρον) καὶ τὸ φῶς γίνεται παρεκτριβομένον τοῦ ἀέρος ὑπὸ τῆς ἐκείνων φορᾶς. Πέφυκε γὰρ ἡ κίνησις ἐκκυροῦν καὶ ξύλα καὶ λίθους καὶ σίδηρον· εὐλογώτερον οὖν τὸ ἐγγύτερον τοῦ πυρός, ἐγγύτερον δὲ ὁ ἀήρ.

Τὸ θέμα ποῦ συζητεῖται στὸ χωρίο εἶναι: ποῦ ὀφείλεται ἡ θερμότητα καὶ τὸ φῶς ποῦ ἐκπέμπουν τὰ ἄστρα; Οἱ παλαιότεροι ἦταν τῆς γνώμης ὅτι τὰ ἄστρα εἶναι σώματα πύρινα· στήριζαν τὴν ἀποψή τους στὸ ὅτι ὁ οὐρανὸς εἶναι κι αὐτὸς πῦρ, καὶ ἔβρισκαν εὐλόγο νὰ ἔχουν κι αὐτὰ τὶς ἴδιες ιδιότητες μὲ τὸ σῶμα στὸ ὁποῖο ἀνήκουν. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει, ἀντίθετα, ὅτι τὰ ἄστρα οὔτε πύρινά ἐστὶν οὔτ' ἐν πυρὶ φέρεται· ἡ δική του ἐξήγηση γιὰ τὴ θερμότητα καὶ τὸ φῶς τῶν ἄστρον στηρίζεται στὴν κίνηση, αὐτὴν ποῦ ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνη καὶ τὰ ξύλα καὶ τὰ λιθάκια καὶ τὸ σίδηρο νὰ πάρουν φωτιά. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀρχίζουν γιὰ μᾶς οἱ δυσκολίες. Ἄν δεχτοῦμε ὅτι τὸ εὐλογώτερον εἶναι ἐπίθετο, τότε ἡ ἀπρόσωπη ἔκφραση ποῦ θὰ σχηματισθῆ ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἐννοούμενο ἐστὶ, θὰ πρέπει νὰ ἔχη ἀναγκαστικὰ γιὰ ὑποκείμενό της πάλι τὸ ἀπαρέμφατο ἐκκυροῦν, τὸ ἴδιο ποῦ ὑπάρχει καὶ στὴν προηγούμενη πρόταση· τὸ οὐδ. τὸ ἐγγύτερον θὰ εἶναι τότε τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ ἀπαρεμφάτου (ποῦ ὑποκείμενό του θὰ εἶναι ἡ αἰτιατική τοῦ οὐσιαστ. κίνησις). Ἀντίστοιχα θὰ εἶναι τὰ πράγματα, ἂν θεωρήσουμε ὅτι τὸ εὐλογώτερον εἶναι ἐπίρρημα· στὴν περίπτωση αὐτῆ ἡ πρόταση θὰ πρέπει νὰ ἔχη γιὰ ῥῆμα τῆς ἑνῶν ἐννοούμενο τύπο ἐκκυροῖ· αὐτοῦ τοῦ ῥήματος ὑποκείμενο θὰ εἶναι φυσικὰ πάλι ἡ κίνησις.

Ὅμως πῶς νὰ εἶναι ὑποκείμενο ἡ κίνησις; Τί θὰ σήμαινε μιὰ φράση: «(ἀφοῦ ἡ κίνηση κάνει σώματα στερεά, ὅπως τὰ ξύλα, τὰ λιθάκια, τὸ σίδηρο, νὰ πάρουν φωτιά) εἶναι πιὸ λογικὸ νὰ κάνη (ἡ κίνηση πάλι!) νὰ κάρνη φωτιά καὶ τὸ σῶμα τὸ πιὸ κοντινὸ στὴ φωτιά, ποῦ εἶναι ὁ ἀέρας»;

Ἄς δοῦμε καλύτερα τὴ συνέχεια στὸ κείμενο. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ ἓνα παράδειγμα: οἶον καὶ ἐπὶ τῶν φερομένων βελῶν ταῦτα

γὰρ αὐτὰ ἐκπυροῦται οὕτως ὥστε τήκεσθαι τὰς μολυβδίδας, καὶ ἐπεὶ περ αὐτὰ ἐκπυροῦται, ἀνάγκη καὶ τὸν κύκλω αὐτῶν ἀέρα τὸ αὐτὸ τοῦτο πάσχειν. Ὡστε ἡ ἐκπύρωση τοῦ ἀέρα ὀφείλεται σὲ μιὰ φωτιά πού ἔχει κίβλας προέλθει ἀπὸ κίνηση: ἓνα σῶμα ἀνάβει μόνο καὶ μόνο γιατί κινεῖται· αὐτὸ τὸ ἀναμμένο σῶμα εἶναι πού δίνει ὕστερα φωτιά καὶ στὸν «κύκλω» ἀέρα.

Ἡ ἀρχὴ πού ὑποδηλώνει τὸ παράδειγμα πρέπει νὰ βρίσκη ἐφαρμογὴ καὶ στὴν περίπτωσι τῶν ἄστρον. Ἐτσι ὅμως οἱ δυσκολίες πού μᾶς προκαλεῖ ἡ πρότασι πού ἀρχίζει μὲ τὸ εὐλογώτερον, γίνονται πῶς συγκεκριμένες:

α) δὲν μπορεῖ νὰ ξαναγίνεται λόγος καὶ στὴν πρότασι αὐτὴ γιὰ κίνηση: ὅτι ὁ ἀέρας δὲν πρέπει νὰ ὀφείλῃ τὴν ἐκπύρωσή του στὴν κίνηση, παρὰ μόνο ἑμμεσα, τὸ δείχνει τὸ παράδειγμα·

β) ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοῖται στὴν πρότασι τὸ ρ. ἐκπυροῦν.

Ἀντίθετα, τὸ ρῆμα πού θὰ χρειαζόταν στὴν πρότασι πρέπει νὰ εἶχε τὴ σημασία τοῦ ἐκπυροῦσθαι: ὁ λόγος εἶναι, πράγματι, γιὰ τὸν ἀέρα πού συν-εκθερμαίνεται, πού συν-εκπυροῦται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ κίνηση ἔχει μεταβάλει σὲ φωτιά ἓνα ἄλλο κοντινὸ σῶμα. Καὶ φυσικὰ τὸ οὐδ. τὸ ἐγγύτερον μόνο ὑποκείμενο θὰ μπορούσε τότε νὰ εἶναι μὲ κανέναν τρόπο ἀντικείμενο. Πῶς ὅμως ἀπὸ τὸ ἐκπυροῦν τῆς προηγούμενης πρότασις νὰ ἐννοηθῇ, στὴν πρότασι πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὁ παθητικὸς τύπος ἐκπυροῦσθαι (πρβ. 289 a 25 ἀνάγκη καὶ τὸν κύκλω αὐτῶν ἀέρα τὸ αὐτὸ τοῦτο πάσχειν); Γιατὶ ὁ ἐνεργητικὸς τύπος ἐκπυροῦν δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχῃ ἀμετάβατη σημασία.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά: ποῖο θὰ ἦταν, στὴν περίπτωσι τῶν ἄστρον, τὸ σῶμα πού ἡ κίνηση θὰ τὸ μετέτρεπε σὲ φωτιά καὶ αὐτὸ πάλι μὲ τὴ σειρά του θὰ θέρμαινε τὸν «κύκλω» ἀέρα; Ὅχι βέβαια τὰ ἴδια τὰ ἄστρα· ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι κατηγορηματικὸς: τὰ ἄστρα δὲν εἶναι πύρινα. Τὸ θέμα μας στὴν οὐσία εἶναι: τί ἐννοεῖται μὲ τὴ γενικὴ τοῦ πυρός.

Τὸ θέμα ἀπασχόλησε καὶ τὸν Σιμπλίκιο, τὸν σχολιαστὴ τοῦ Περὶ τοῦ οὐρανοῦ¹. Γι' αὐτὸν πῶς πρέπει νὰ εἶναι τὸ ὑπέκκαυμα². (Ἡ λέξι ὑποδηλώνει μιὰ ὑποθετικὴ πύρινη σφαῖρα πού περιβάλλει τὴ γήινη ἀτμόσφαιρα· αὐτῆς τῆς σφαίρας ἡ ἐκπύρωση³ ὀφείλεται στὴν κίνηση τοῦ

1. Simplicii in Aristotelis De caelo commentaria (ἔκδ. I. L. Heiberg) στὸ Commentaria in Aristotelem Graeca VII, Βερολίνο 1894, σ. 438 κέ.

2. Πρβ. καὶ Themistii in libros Aristotelis De caelo paraphrasis (ἔκδ. S. Landauer) στὰ Commentaria in Aristotelem Graeca V, iv, Βερολίνο 1902, σ. 109 κέ.

3. Μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τυπώματος αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἔμαθα γιὰ

οὐρανοῦ [πρβ. Μετεωρ. Α 4. 341 b 19 κέ.]. Ὑπὸ ταύτην τὴν φύσιν βρίσκεται ὁ ἀήρ). Τὸ ἐκπυρωμένο λοιπὸν ἀπὸ τὴν κίνηση τοῦ οὐρανοῦ ὑπέκκαυμα εἶναι ποὺ προκαλεῖ καὶ τοῦ ἀέρα τὴ συνεκπύρωση. Τὴν ἄποψη ποὺ θὰ τὴν εἶχε ὑποστηρίζει ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Ἀφροδισιεύς, ὅτι μὲ τὸν ἀέρα ἐννοεῖται τὸ ἴδιο τὸ ὑπέκκαυμα, ὁ Σιμπλίκιος δὲν μπορεῖ — μὲ τὸ δίκιο του — νὰ τὴ δεχτῆ: πῶς θὰ μπορούσε ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἰνομάσῃ ἐγγύτερον τοῦ πυρός τὸν ἀέρα, «εἴπερ ἀέρα τὸ ὑπέκκαυμα ἐνόμιζε»; Καὶ ὕστερα, πῶς θὰ σωζόταν «ἢ πρὸς τὸ βέλος ἀναλογία», «εἴπερ τὸ ἐξάπτων τὸν ἀέρα βέλος ἀνάλογον ἦν τῷ πυρί»;

Οἱ δυσκολίες, ὅσες ἐπισημάναμε στὴν πρόταση ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, αἰρῶνται, νομιζοῦμε, μὲ μιὰ διόρθωση: στὴ θέση τοῦ εὐλογώτερον νὰ γραφῆ εὐφλογώτερον¹. Μὲ αὐτὴ τὴ διόρθωση: καὶ τοῦ ἐκπυροῦσθαι ἢ ἔννοια θὰ ὑπάρχῃ στὴν πρόταση, καὶ ἡ κίνησις θὰ πάψῃ νὰ συζητῆται ἄμεσα, καὶ ἡ ἀναλογία ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ παράδειγμα θὰ σώζεται, καὶ ἡ γενικὴ τοῦ πυρός θὰ πάρῃ — μὲ τὸ νόημα ποὺ τῆς δίνει ὁ Σιμπλίκιος — τὸ σωστό της περιεχόμενο: «καὶ εἶναι ἐπόμενο νὰ παίρῃ πιὸ εὐκολα φωτιὰ τὸ σῶμα ποὺ βρίσκεται πιὸ κοντὰ ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα στὴ φωτιὰ: αὐτὸ τὸ σῶμα εἶναι ὁ ἀέρας». (Τὸ βασικὸ θέμα, γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο στρέφεται ἡ συζήτηση, εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἄστρον: τὰ ξύλα, οἱ λίθοι, ὁ σίδηρος δὲν πρέπει νὰ πάρουν ἐπομένως σημασίαν μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσῃν μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ σὲ ἓνα παράδειγμα ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐντελῶς παρενθετικά.)

Μιὰ μόνον δυσκολία ὑπάρχει γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ εὐφλογώτερον:

τὴ μελέτη τοῦ M. Marcovich, Aristotle on ecpyrosis. Mnemosyne 19 (1966) 47-49, τὴν ὁποία τελικὰ δὲν ἐπέτυχεν νὰ δῶ.

1. Ἡ ἐμφάνιση ἀπλοῦ ε- στὴ θέση τοῦ ευ- σὲ ἐπιγραφές ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3. κιώλας αἰῶνα π. Χ. (ἐνοίας = εὐνοίας: ἀργότερα: Ἐαλκίδης, Ἐωρημείς, κατεσκέασε, ἐπισκεάει, κοσμήτεις, ἀπελεθέρα, Ἐβολος, Ἐκράτης, κτλ.) ἔδωκε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀφορμὴ στοὺς παλαιότερους φιλολόγους νὰ συζητήσουν τὸ θέμα, ἂν ἡ ἀρχὴ τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς τῆς διφθόγγου ευ- (μαζί καὶ τῶν ἄλλων διφθόγγων ποὺ ἔχουν υ) θὰ πρέπει νὰ ἀναχθῆ κιώλας στοὺς χρόνους τῆς μεταγενέστερης ἀρχαιότητος (πρβ. G. Meyer, Griechische Grammatik, Λίψια 1896, 191 κέ., Fr. Blass, Über die Aussprache des Griechischen, Βερολίνο 1888, 72 κέ. καὶ 78, P. Kretschmer, Die griechischen Vasenschriften, Gütersloh 1894, 137 κέ.). Πρῶτος, ἀπὸ ὅσο ξέρουμε, ὁ J. Wackernagel, Miscellen zur griechischen Grammatik, Zeitschrift f. vergleichende Sprachforschung 33, 4 κέ. (πρβ. παλαιότερον ὑπαινιγμὸ στοῦ K. Meisterhans, Grammatik der attischen Inschriften, Βερολίνο 1888, 49 σημ. 424) ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται στὴν οὐσία ἀπλὰ καὶ μόνον γιὰ ἐσφαλμένες γραφές ("einfache Schreibfehler").

τὸ ἐπίθετο δὲν ἀπαντᾷ πουθενὰ στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Τὸ γεγονός θὰ εἶχε ἀποφασιστικὴ σημασία, ἂν τὸ χωρίο ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ δὲν ἦταν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη.

Εἶναι γνωστὴ, πράγματι, ἡ ἀγάπη τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς λέξεις μὲ πρῶτο συνθετικὸ εὐ- (πρόχειρα παίρνει κχνεῖς μιὰ ἰδέα – τουλάχιστο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν τέτοιων τύπων ποῦ ἀπαντοῦν στὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη – ἀπὸ τὸν ἀριστοτελικὸ Index τοῦ Bonitz). Τὸ πῶς σημαντικὸ εἶναι ὅτι τοὺς πιὸ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς τοὺς πρωτοπλάθει ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης. (Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐπίσης ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς ἀπαντοῦν καὶ στὸν Θεόφραστο, ἢ μόνον στὸν Θεόφραστο μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη.) Π.χ.:

α) ἐπίθετα σύνθετα μὲ α' συνθετικὸ εὐ- ποῦ ἀπαντοῦν μόνον στὸν Ἀριστοτέλη: *εὐαλαζόνευτος, εὐανάπνευστος, εὐαπόσπαστος, εὐδιάπνοος, εὐεξετάστος, εὐεπακολούθητος, εὐκρατῶς, εὐκρηφής, εὐλίμιος, εὐνωτος, εὐξήραντος, εὐπαρόρητος, εὐπίλητος (;), εὐπλευρος, εὐπώγων, εὐσυνάγωγος, εὐσυνάρομος, εὐσωματώδης, εὐυτέρβλητος, εὐφιλοτίμητος, εὐχείμερος.*

β) ἐπίθετα σύνθετα μὲ α' συνθετικὸ εὐ- μαρτυρημένα γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη: *εὐανάγνωστος, εὐανάλωτος, εὐανξής, εὐβίος, εὐβίωτος, εὐβλαπτος, εὐδάπανος, εὐδιάβλητος, εὐδιαίρετος, εὐδιάλυτος, εὐδιάφθορος, εὐδιάχυτος, εὐδιαχώρητος, εὐδίοδος, εὐδίοπιος, εὐδιόριστος, εὐέκφορος, εὐεπιχειρήτος, εὐθεώρητος, εὐθικτός, εὐθλαστος, εὐθραστος, εὐθραπτός, εὐίδρωτος, εὐκατάλλακτος, εὐκατάφορος, εὐκοινωνήτος, εὐλέαντος, εὐμενικός, εὐμετακίνητος, εὐμετάπειστος, εὐόριστος, εὐπαρακολούθητος, εὐπαράκομιστος, εὐποιητικός, εὐσηπτος, εὐσυλλόγιστος, εὐτομος, εὐφθαρτος, εὐφραστος, εὐχορτος, εὐψυκτος².*

Οἱ πίνακες αὗτοι θὰ γίνονταν πλουσιότεροι, ἂν συμπεριλαμβάναμε σ' αὐτοὺς καὶ τὰ σύνθετα οὐσιαστικά καὶ ῥήματα μὲ πρῶτο συνθετικὸ εὐ-.

Συμπέρασμα: Τὸ χωρίο ποῦ μᾶς ἀπασχόλησε θὰ πρέπη, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ πάρη τὴν ἀκόλουθη μορφή: ἢ δὲ θερμότης ἀπ' αὐτῶν καὶ τὸ φῶς γίνεται παρεκτριβομένον τοῦ ἀέρος ὑπὸ τῆς ἐκείνων φορᾶς· πέφυκε γὰρ ἢ κίνησις ἐκπυροῦν καὶ ξύλα καὶ λίθους καὶ σίδηρον· εὐφλογότερον οὖν τὸ ἐγγύτερον τοῦ πυρός, ἐγγύτερον δὲ ὁ αἴηρ.

2. Ζώφ. ἰστ. Α 4. 489 a 20 κέ.

ἔχει δὲ καὶ ὑγρότητα πᾶν ζῶον, ἧς στερισκόμενον ἢ φύσει ἢ βία φθείρεται. ἔτι ἐν ᾧ γίνεται, τοῦτο ἄλλο. ἔστι δὲ τοῦτο τοῖς μὲν αἶμα καὶ γλέψ, τοῖς δὲ τὸ ἀνάλογον τούτων· ἔστι δ' ἀτελῆ ταῦτα, οἷον τὸ μὲν ἴς τὸ δ' ἰχώρ.

1. Σύμφωνα μὲ τοὺς Liddell-Scott.

2. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους αὐτοὺς ἀπαντοῦν μὴ μόνον φορὰ στὸν Ἀριστοτέλη.

Τὸ χωρίο προσείλκυσε ἀπὸ παλιὰ τὴν προσοχὴ τῶν ἐκδοτῶν τῶν Περὶ τὰ ζῶα ἱστοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ παράδοσις δὲν παρουσιάζει σοβαρὰς δυσκολίας: οἱ κώδικες παραδίδουν τὶς γραφὰς τοῖς δὲ ἀντὶ τοῦ καὶ (μετὰ τῆ λ. αἷμα) καὶ ἰὸς ἀντὶ τοῦ ἰς· οἱ γραφὰς καὶ καὶ ἰς προέρχονται ἀπὸ τὸν Θ. Γαζῆ: τὶς γραφὰς τοῦ Γαζῆ τὶς δέχτηκαν ὅλοι σχεδὸν οἱ νεώτεροι ἐκδότες, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Io. G. Schneider¹ καὶ τοῦ Bekker.

Ὁ Ν. Σ. Πίκκολος² ἔγραψε αἱματικοῖς ἀντὶ τοῦ αἷμα καὶ ἐπίσης τούτῳ ἀντὶ τοῦ τούτων (συνέπεια ἀπὸ τὴν προηγούμενη διόρθωση), καὶ οἷον ἀντὶ τοῦ οἷον. Ὁ λόγος τῶν διορθώσεων αὐτῶν εἶναι προφανής: ἡ παρουσία ἀντωνυμίας ἐνικοῦ ἀριθμοῦ μετὰ τὸ ἔστι δὲ δὲν θὰ δικαιολογοῦσε, κατὰ τὸν Πίκκολο, τὴν παρουσία τῶν δύο οὐσιαστικῶν αἷμα καὶ φλέψ: ὁ Πίκκολος θεώρησε ὅτι στὴ φράση ποῦ ἀρχίζει μὲ τὸ ἔστι δὲ ὁ λόγος εἶναι πᾶ μόνον γιὰ τὸ ἀγγεῖο ὅπου φυλάσσεται ἡ ὑγρότητα τοῦ ζώου, ὄχι καὶ γιὰ τὴν ὑγρότητα τὴν ἴδια.

Ἀντίθετη ἀκριβῶς ἦ-αν ἡ στάσις τῶν H. Aubert καὶ Fr. Wimmer³. Οἱ δύο νεώτεροι ἐκδότες προτίμησαν νὰ γράψουν ταῦτα τὸ μὲν αἷμα τὸ δὲ φλέψ καὶ δικαιολόγησαν ἔτσι τὶς ἀλλαγὰς ποῦ χρειάστηκε νὰ ἐπιφέρουν στὸ κείμενο τῆς παράδοσις: «Nur mit diesen Änderungen wird die Stelle verständlich. Dass τοῦτο nicht stehen bleiben kann, wo von zweien αἷμα und φλέψ die Rede ist, nachdem kurz vorher der Behälter der Flüssigkeit als ein 'anderes', τοῦτο ἄλλο, bezeichnet worden, ist gewiss. Ebenso wenig darf man mit Gaza αἷμα καὶ φλέψ schreiben, da diese Theile hier nicht zu einem verbunden werden konnten; denn es folgt sogleich wieder τούτων und ταῦτα, und es wäre höchst wunderlich, 'Blut' und 'Ader' hier zusammenzufassen. Da nun alle Hdschr. Ald. und Guil. τοῖς δὲ φλέψ bieten, so schien uns die Veränderung τὸ μὲν – τὸ δὲ um so eher zulässig, als das folgende τοῖς δὲ τὸ ἀν. erklärt, wie aus jenen Worten τοῖς μὲν – τοῖς δὲ entstanden ist». Οἱ γραφὰς τούτων καὶ οἷον δὲν ὑπῆρχε, φυσικὰ, λόγος νὰ μὴν κρατηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐκδότες αὐτούς.

Τὴ διόρθωση τοῦ τοῦτο σὲ ταῦτα υἰοθέτησε καὶ ὁ L. Dittmeyer⁴, ὁ ὁποῖος ὅμως προτίμησε νὰ κρατήσῃ στὴ συνέχεια τὴ γραφὴ αἷμα καὶ φλέψ ὁ ἴδιος ἐκδότης ἔγραψε τὰ ἀνάλογον τούτοις (ὄλοφάνερα σύμ-

1. Aristotelis De animalibus historiae libri X, graece et latine, Λιψία 1811.

2. Ἀριστοτέλους Περὶ ζῴων ἱστορίας, Πηρίσι 1863.

3. Aristoteles Thierkunde, Λιψία 1868.

4. Aristotelis De animalibus historia, Λιψία 1907.

φωνα με τα 487 a 5. 9¹ πρβ. ὅμως 511 b 4). Ἐπάνοδο στὸ κείμενο τῶν Schneider καὶ Bekker ἔχουμε μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ P. Louis¹.

Δὲν θὰ ὑπαισέλθουμε ἐδῶ στὴ συζήτηση ποὺ προκάλεσε ἡ παρουσία τοῦ τοῦτο (μετὰ τὸ ἔστι δὲ) καὶ στὰ ἐπιχειρήματα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἀντικατάστασή του μετὰ τὴν ἀντίστοιχη ἀντωνυμία πληθυντικοῦ ἀριθμοῦ. (Ἐμᾶς δὲ θὰ μᾶς ἐνοχλοῦσε καθόλου ἡ παρουσία ἀντωνυμίας ἐνικοῦ ἀριθμοῦ.) Ἀκόμη θὰ θεωρήσουμε, μαζί με πολλοὺς προγενέστερους (πρβ. Bonitz, Index Aristotelicus στὴ λ. ἴς 3., Aubert-Wimmer, ἔ.ἀ. I 204 σημ. στὸ χωρίο γιὰ τὴν ἀντίθετη γνώμη πρβ. P. Louis, ἔ.ἀ. I 161, σημ. 5 στὴ σελ. 9, ἐναντίον ὅμως αὐτῆς τῆς γνώμης πρβ. 511 b 1 κέ.), ὅτι ἡ λ. ἴς ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχο τῆς λ. φλέψ (ὅπως ἡ λ. ἰχώρ ἀποτελεῖ τὸ ἀντίστοιχο τῆς λ. αἷμα): ὁ λόγος λοιπὸν εἶναι γιὰ δύο πράγματα, γιὰ τὴν ὑγρότητα ποὺ «ἔχει πᾶν ζῶον» (αἷμα – ἰχώρ) καὶ γιὰ τὸ ἀγγεῖο ποὺ περιέχει τὴν ὑγρότητα αὐτὴ (511 b 2 τὸ μόριον ἐν ᾧ πέφανε ἐγγίνεσθαι) (φλέψ–ἴς).

Ἐμεῖς θὰ θέλαμε νὰ ἐπισημάνουμε κάτι ἄλλο: Ἡ διάκριση ποὺ γίνεται στὸ χωρίο ποὺ παραθέσαμε εἶναι ἀνάμεσα στὰ ζῶα τῶν ὁποίων ἡ ὑγρότης καὶ τὸ μόριον, ἐν ᾧ γίνεται (sc. ἡ ὑγρότης) εἶναι τὸ αἷμα καὶ ἡ φλέψ, καὶ σ' ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὰ ἀνάλογα ὄργανα εἶναι ὁ ἰχώρ καὶ ἡ ἴς. Ἄν ὅμως τὰ δεύτερα μποροῦν νὰ ἀναφέρονται μετὰ μιὰ ἔκφραση ἀόριστη (τοῖς δὲ), τὰ πρῶτα ἔχουν γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὄνομά τους. Ἡ διάκριση δηλαδὴ πρέπει νὰ γίνεται ἐδῶ ἀνάμεσα σὲ μιὰ συγκρινεμένη κατηγορία ζώων, τῶν ὁποίων τὴν ὀνομασία ἔχει καθιερώσει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ πλαίσια τῆς καινούριας ἐπιστημονικῆς του ὀρολογίας, καὶ στὰ ἀντίθετά τους: τὴν πρώτη κατηγορία τὴν ἀποτελοῦν τὰ αἱματικά (ὁ τύπος δὲν ἀπαντᾷ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη) ἢ τὰ ἔναιμα (στὸν Ἀριστοτέλη ὀφείλεται ἡ οὐσιαστικοποίηση τοῦ οὐδετέρου γένους τοῦ ἐπιθ. ἔναιμος γιὰ τὴν δήλωσιν μιᾶς κατηγορίας ζώων). Ὅτι ἡ δεύτερη κατηγορία μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται μετὰ τὴν ἀόριστη ἔκφραση τὰ δὲ καὶ ὄχι μετὰ τὸν ὄρο ποὺ δηλώνει τὸ ἀντίθετο τοῦ πρώτου (τὰ ἀναίμα, τὰ μὴ ἔναιμα), φαίνεται καθαρὰ στὸ 489 a 25 καὶ ὅπως ἐν τοῖς αἱματικοῖς, ὅσα ἔχει αἷμα τοῖς δ' ἐν τῷ ἀνάλογον πρβ. καὶ Ζφ. γεν. Β 6. 742 b 35 κέ.

Δυὸ χωρία θὰ ἦταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἄποψιν ποὺ ὑποστηρίζουμε:

α) Ζφ. ἰστ. Γ 2. 511 b 1 κέ. τῶν δ' ὁμοιομερῶν κοινότατον μὲν

1. Aristote Histoire des animaux, tome I (Les Belles Lettres), Παρίσι 1964.

ἔστι τὸ αἷμα πασι τοῖς ἐναίμοις ζώοις καὶ τὸ μόριον ἐν ᾧ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι (τοῦτο δὲ καλεῖται φλέψ), ἔπειτα δὲ τὸ ἀνάλογον τούτοις, ἰχώρ καὶ ἴνες: ἡ ἀντιστοιχία αὐτοῦ τοῦ χωρίου μὲ τὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι, νομίζουμε, τόσο ὀφθαλμοφανῆς, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται νὰ προχωρήσουμε σὲ λεπτομερέστερη ἀνάλυση·

β) Π. ζωῆς καὶ θαν. 4. 469 b 3 κέ. εἴπερ οὖν τὸ ζῶον ὄρισται τῷ τὴν αἰσθητικὴν ἔχειν ψυχὴν, τοῖς μὲν ἐναίμοις ἀναγκαῖον ἐν τῇ καρδίᾳ ταύτην ἔχειν τὴν ἀρχὴν, τοῖς δ' ἀναίμοις ἐν τῷ ἀνάλογον μορίῳ. (Πρβ. καὶ Ζώ. γεν. Α 19. 726 b 2).

Προτείνουμε λοιπὸν νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ χωρίο μας ἔτσι: ἔστι δὲ τοῦτο τοῖς μὲν αἱματικοῖς αἷμα καὶ φλέψ, τοῖς δὲ τὸ ἀνάλογον τούτων.

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ δικὴ μας εἰκασία ξεκινᾷ ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀπὸ ἐκείνη πού ὀδήγησε τὸν Πίκολο στὴν ἀποκατάσταση τῆς δοτικῆς τοῖς μὲν αἱματικοῖς στὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχόλησε.

Ἡ ἀποκατάσταση πού προτείνουμε γιὰ τὸ χωρίο δικαιολογεῖται εὐκόλα:

α) ἂν σκεφτοῦμε πόσο εὐκόλο ἦταν τὸ πέρασμα τοῦ ἀντιγραφέα στὴ λ. ΑΙΜΑ μόλις ἔγραψε τὸ πρῶτο μέρος τῆς λ. ΑΙΜΑτικοῖς·

β) ἐξηγεῖ ἴσως τὴν παρουσία στὴ χειρόγραφη παράδοση μιᾶς κατάληξης δοτικῆς πληθυντικοῦ (τοῖς δὲ) ἀνάμεσα στὶς λέξεις αἷμα καὶ φλέψ¹.

3. Πολιτ. Γ 1. 1275 a 14 κέ.

παῖδας τοὺς μίπω δι' ἡλικίαν ἐγγεγραμμένους καὶ τοὺς γέροντας τοὺς ἀφειμένους φατέον εἶναι μὲν πως πολίτας, οὐχ ἀπλῶς δὲ λίαν ἀλλὰ προστιθέντας² τοὺς μὲν ἀτελεῖς τοὺς δὲ παρηγμακότας ἢ τι τοιοῦτον ἕτερον.

1. Ὁ καθηγητὴς κ. Α. Γ. Τσοπανάκης, ὑπόψη τοῦ ὁποίου ἐθέσαμε τὴν ἀπόψή μας αὐτή, συμφωνώντας μὲ τὴ βασικὴ ἀρχὴ ἀπὸ ὅπου ξεκινᾷ ἡ δικὴ μας εἰκασία, βρίσκει ὅτι μὲ ἀντίστοιχα ἐπιχειρήματα θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηρικτῇ καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς δοτικῆς τοῖς μὲν ἐναίμοις: ἡ παράλειψη τοῦ τύπου ἐναίμοις θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται σὲ ἀπλογραφία (ΤΟΙΣΜΕΝΕΝΑΙΜΟΙΣ).

2. «... must be pronounced to be citizens in a sense, yet not quite absolutely, but with the added qualification of...»: Aristotle Politics, with an english translation by H. Rackham (The Loeb Class. Libr.), Λονδίνο 1932 (1950). «There is a sense in which the young and the old may both be called citizens, but it is not altogether an unqualified sense: we must add the reservation that...»: The Politics of Aristotle, translated by E. Barker, Ὁξφόρδη 1946 (1961). «... must not be called quite simply 'citizens', but rather citizens 'of a kind', with addition of the words...»:

Τὸ χωρίο παρουσιάζει, κατὰ τὴ γνώμη μας, μιὰ σοβαρὴ συντακτικὴ ἀνωμαλία: "Ὅσο κι ἂν δὲν εἶναι σπάνιο, δίπλα στὰ ρηματικὰ ἐπίθετα σὲ -τέον νὰ συναντοῦμε μετοχὴ σὲ πτώση αἰτιατικὴ (κι ἄς ἀναφέρεται ἢ μετοχὴ στὴ δοτικὴ πού ὑπάρχει - ἢ ἐννοεῖται - δίπλα στὸ ρηματικὸ ἐπίθετο)¹, δὲν ὑπάρχει, ὅσο τουλάχιστο ξέρομε ἐμεῖς, ἄλλο παράδειγμα ὅπου ἢ τέτοιο μετοχὴ νὰ βρισκεται δίπλα δίπλα - μέσα στὴν ἴδια πρόταση - με ἄλλους προσδιορισμούς πού, ἐντελῶς κινονικὰ αὐτοὶ και ἄσχετοι με τὴ μετοχὴ, βίσκονται σὲ πτώση αἰτιατικὴ. Πράγματι, στὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἢ μετοχὴ προστιθέντας (ἢ ὁποῖα, ὀλοφάνερα, προσδιορίζει τὸ ἴδιο πρόσωπο πού, σὲ δοτικὴ πτώση, ἐννοεῖται και δίπλα στὸ ρηματικὸ ἐπίθετο φατέον) δὲν πρέπει νὰ βρισκεται σὲ καμιά συντακτικὴ σχέση με τὸ ὑποκείμενο τοῦ εἶναι (ἢ τὸ κατηγορούμενό του). "Ὅσο κι ἂν ἢ φράση, και στὴ μορφὴ πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, δὲν δημιουργεῖ νοηματικὴ σύγχυση, ἢ συντακτικὴ ἀνωμαλία κατὰ τὴ γνώμη μας μένει.

Θὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ ὀρισμένα δεδομένα:

1. Στὴν ὀρολογία πού εἶχε δημιουργήσει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ λογικὰ του ἔργα, τὸ ρ. προστιθέναι χρησιμοποιήθηκε με ἰδιαιτέρο περιεχόμενο = «με τὴν προσθήκη ὀρισμένων γνωρισμάτων (αὐτὸ θὰ πῆ: με τὴν προσθήκη ὀρισμένων προσδιοριστικῶν λέξεων) ὀρίζω σαφέστερα μιὰ ἔννοια». Μιὰ ἔννοια χρησιμοποιημένη μόνη τῆς εἶναι δυνατὸ νὰ μᾶς παραπλανήσῃ ὁ λόγος εἶναι γιατί στὸ μεταξὺ ἢ ἔννοια ἀπόκτησε (=χρησιμοποιήθηκε με) πλάτος εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἀληθινὸ τῆς· με τὴν προσθήκη λοιπὸν προσδιορισμῶν φροντίζω νὰ καθορισθῇ σαφέστερα τὸ περιεχόμενό τῆς· στὴν οὐσία δὲν περιορίζω με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ πλάτος τῆς ἔννοιας· ἴσια ἴσια τῆς ξαναδίνω τὸ σωστὸ τῆς πλάτος. (Ἀντίθ.: ἀφαιρεῖν). Πρβ. Ἀναλ. ὕστ. Β 5. 91 b 27 (ἀκόμη: Α 5. 74 a 37.39)· ὕστερα: Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ 4. 1030 a 33, Ἡθ. Νικ. Α 11. 1101 a 16· Ε 11. 1136 b 3. Θ 2. 1155 b 34 (ἀκόμη: Μετὰ τὰ Φυσ. Ζ 11. 1036 a 3, πρβ. και b 23).

Ἀντίστοιχα χρησιμοποιήθηκε και τὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ πρόσθεσις (ἐκ προσθέσεως, κατὰ πρόσθεσιν)· ἀντίθ.: ἀφαιρέσις (ἐξ ἀφαιρέσεως, ἀφαιρέσει). Πρβ. Ἀναλ. ὕστ. Α 27. 87 a 34-36· Β 5. 12 a 2,

Aristotle's Politics, books III and IV, translated by R. Robinson (Clarendon Aristotle Series), Ὁξφόρδη 1962.

1. Πρβ.: R. Kühner - B. Gerth, Ausführliche Grammatik d. griech. Sprache, Ἀννόβερο - Λιψία 1904, Π₁ 448 σημ. 2· E d. Schwyzer, Griechische Grammatik, Μόναχο 1959, II 410.

Τοπ. Η 1. 152 b 10 κέ. ὕστερα: Μετὰ τὰ Φυσ. Γ 2. 1003 b 31· Μ 2. 1077 b 10.

2. Μὲ τῇ σημασίᾳ αὐτῇ τὸ ρ. προστιθέναι χρησιμοποιήθηγε συχνὰ σὲ μιὰ φράση ποὺ ἔγινε τυπικὴ στὴ γλώσσα τοῦ Ἀριστοτέλη: οὐχ ἀπλῶς λέγει ἀλλὰ προστιθείς· πρβ. Τοπ. Β 11. 115 b 29-35, Ἡθ. Νικ. Η 6. 1147 b 33, Ἡθ. Μεγ. Β 6. 1202 a 38 (ἀκόμη: Ψυχ. Β 4. 415 b 28). Τὸ ἴδιο οὐχ ἀπλῶς - κατὰ πρόσθεσιν (ἢ ἀπλῶς - οὐ κατὰ πρόσθεσιν): Ἡθ. Νικ. Η 6. 1148 a 10. 1149 a 16, Ἡθ. Μεγ. Β 6. 1202 b 2.

3. Τὸ ἐπίρρημα *λίαν*, συχνὸ στὸν Ἀριστοτέλη πρὶν ἀπὸ ἐπίθετα ἢ ἐπιρρήματα, ἀπαντᾷ - ὄχι σπάνια - καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτά. Ἔτσι ἀπαντᾷ (πρβ. Bonitz, Index Aristotelicus στὴ λ. *λίαν*) καὶ πρὶν ἀπὸ τύπους τοῦ ἐπιθ. *ἀπλοῦς* (Μετεωρ. Α 3. 339 b 34, Πολιτ. Β 8. 1268 b 39), καθὼς καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐπίρρ. *ἀπλῶς* (Μετεωρ. Β 7. 365 a 26, Ζφ. μορ. Α 1. 641 a 5, Ζφ. γεν. Γ 6. 756 b 17, Μετὰ τὰ Φυσ. Α 5. 987 a 21, Ἡθ. Εὐδ. Α 8. 1218 a 27). Ὅμως

α) δὲν ὑπάρχει ἄλλο παράδειγμα - ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χωρίο ποὺ συζητοῦμε - ὅπου τὸ ἐπίρρ. *λίαν* νὰ βρισκεται μετὰ τὸ *ἀπλῶς*.

β) σὲ κανένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς παραγρ. 2 δὲν ἀπαντᾷ καὶ τὸ ἐπίρρ. *λίαν* μαζὶ μὲ τὸ ἐπίρρ. *ἀπλῶς*.

γ) Γίνεται ἔτσι φανερὸ ὅτι ἡ ἔκφραση *λίαν ἀπλῶς* - ποὺ ἔχει καὶ στὸν Ἀριστοτέλη τῇ σημασίᾳ ποὺ θὰ εἶχε σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλο συγγραφέα (σχεδὸν πάντα χρησιμοποιεῖται μὲ μιὰ διάθεση μορφῆς καὶ εἰρωνείας) - δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθῇ στὸ γνήσια ἀριστοτελικὸ σχῆμα ποὺ μνημονεύσαμε στὴν παράγρ. 2.

Ὁ Κοραῆς («sermonis graeci peritia verae saepe lectionis felicissimus restitutor» O. Immisch¹) σχολιάζοντας τὸ χωρίο στὴν ἔκδοσή του τῶν Πολιτικῶν² σημειώσε: «Περὶ τὸν ἔδοξέ μοι τὸ δεύτερον ἐπίρρημα· λείπει δὲ καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Ἀρεινίου³». Τῇ δυσκολίᾳ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ *λίαν* τὴν αἰσθάνθηκε καὶ ὁ L. Spengel⁴: «quid illud *λίαν*? est contra auctoris usum atque inclusit Coraius, an fuit πολιτίας, ἀλλά?».

Πιστεύουμε πὼς ἡ γραφὴ *λίαν* προῆλθε ἀπὸ ἐσφαλμένη ἀνάγνωσι.

1. Aristotelis Politica, ed. O. Immisch, Λιψία 1909, σ. XXXIV (²1929, σ. XXXVII).

2. Ἀριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ σωζόμενα, Παρίσι 1821.

3. Leonardo Bruni d'Arezzo (Aretinus), editio princeps, Φλωρεντία 1478.

4. Aristotelische Studien III: Zur Politik und Oekonomik, Abhandl. d. k. bayer. Akad. d. W. XI, Μόναχο 1868.

Μιά διόρθωση όμως όπως εκείνη που ήταν πρόθυμος να προτείνει ο Sprengel, ούτε την εσφαλμένη ανάγνωση εξηγεί ούτε τη δυσκολία που επισημάναμε στην αρχή αίρει.

Με βάση όσα εκθέσαμε πιο πάνω, θα είχαμε να προτείνουμε μια άλλη διόρθωση: οὐχ ἀπλῶς δὲ λέγειν ἀλλὰ προστιθέντας. Καὶ τῆς γρ. λίαν ἢ προέλευση καὶ τῆς αἰτιατικῆς προστιθέντας ἢ παρουσία βρίσκουν, πιστεύουμε, στὴ διόρθωσή μας αὐτὴ τὴν ἐξήγησή τους.

Ὅσο γιὰ τὸ ἀνεξάρτητο ἀπαρέμφατο λέγειν, δὲ χρειάζεται να θυμίσουμε πόσο συγχῆ εἶναι στὸν Ἀριστοτέλη ἢ χρῆση ἀπαρεμφάτου με σημασία προστακτικῆς ᾗ, με σημασία ρηματικῶν ἐπιθέτων σὲ -τέον (πρβ. Bonitz, Index Aristotelicus στὴ λ. infinitivus): ἐκεῖνο πού χρειάζεται ἴσως να θυμίσουμε εἶναι ὅτι ἀπαρέμφατο με αὐτὴ τὴ σημασία ἀπαντᾷ, ὅχι σπάνια, στὸν Ἀριστοτέλη μετὰ ἀπὸ προηγούμενο ρηματικὸ ἐπίθετο σὲ -τέον: πρβ. Τοπ. Α 15. 106 a 10 (θεωρητέον . . . σκοπεῖν) (γιὰ τὴν ἀντίθετη σειρά πρβ. Τοπ. Α 15. 106 b 21-29 ἐπισκοπεῖν . . . ἐπισκεπτέον).

4. Ῥητορ. Β 2. 1380 a 1

οἷς μὲν οὖν ὀργίζονται καὶ ὡς ἔχοντες καὶ διὰ ποῖα, ἅμα εἴρηται.

Στὰ κεφ. 2-11 τοῦ Β' βιβλίου τῆς Ῥητορικῆς ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὰ πάθη (ὀργήν, ἔλεον, φόβον καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα, καὶ τὰ τούτοις ἐναντία). Προγραμματικῶς ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ὀρίσει, λίγο κιόλας πιο πάνω, ὅτι γιὰ νὰ εἶναι πλήρης ἢ πραγμάτευση τῆς κάθε περιπτώσεως, τρία σημεῖα ἔπρεπε – ἀποραίτητα – νὰ ἀντιμετωπίζονται: 1378 a 23 δεῖ δὲ διαιρεῖν περὶ ἕκαστον εἰς τρία, λέγω δ' οἷον περὶ ὀργῆς πῶς τε διακείμενοι ὀργίλοι εἰσὶ, καὶ τίσιν εἰώθασιν ὀργίζεσθαι, καὶ ἐπὶ ποίοις.

Μὲ τὴ φράση πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ κλείνει ἢ πραγμάτευση τοῦ θέματος ὀργή: καὶ τὰ τρία σημεῖα ἔχουν πράγματι συζητηθῆ. Ἡ δυσκολία γιὰ μᾶς προέρχεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἅμα. Τὸ νόημα – με τὸ ἅμα πρὶν ἀπὸ τὸ εἴρηται – θὰ πρέπη νὰ εἶναι: «τὸ θέμα λοιπὸν τῆς ὀργῆς ἐξετάστημε στὸ σύνολό του· τὰ τρία σημεῖα πού, ὅπως εἶχαμε ὀρίσει, ἔπρεπε νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, ἀντιμετωπίστηκαν στὴν πραγμάτευση πὺ κάναμε, καὶ μάλιστα καὶ ἰ τὰ τρία μαζὶ» (πρβ. «have been stated together»¹, «have now all been set forth»², «we have

1. The Rhetoric of Aristotle, A translation by R. C. Jebb, Cambridge 1909.

2. The Works of Aristotle translated into English, Vol. XI: Rhetorica, by W. R. Roberts, Ὁξφόρδη 1946 (1959).

thus stated at one and the same time»¹, «nous avons traité à la fois»²). Μιά τέτοια όμως φράση φαίνεται παράξενη κι από μόνη της: τί λόγος υπήρχε, δίπλα στη διαβεβαίωση πώς ή πραγμάτευση του θέματος *ὄργη* ὀλοκληρώθηκε με τὴν ἐξέταση τῶν τριῶν σημείων, νὰ προστεθῆ καὶ ἡ διαβεβαίωση – πού δὲν εἶχε ἄλλωστε προβλεφθῆ στὸν καθορισμὸ τοῦ προγράμματος τῆς ἔρευνας – ὅτι τὰ τρία αὐτὰ σημεῖα ἐξετάστηκαν συγχρόνως; Καὶ γιὰ ἕναν ἄλλον ὅμως λόγο ἡ παρουσία τοῦ ἄμα φαίνεται παράξενη: πουθενά ἄλλου, σὴν πραγμάτευση καὶ τῶν ἄλλων *παθῶν*, δὲν ἐπιμένει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ μιὰ τέτοια λεπτομέρεια, μολονότι ἀκολουθεῖ καὶ ἐκεῖ τὴν ἴδια μέθοδο (πρβ. 1379 a 10, 1380 b 34, 1382 a 20, 1385 a 14.16, b 11, 1387 a 6, b 4.22. Ἀκόμη: 1373 a 37).

Στὰ χφφ Q (=Marc. 200), Y (=Vat. 1340), Z (=Vat. 23), D (=Par. 2038), E (=Par. 2116) (πρβ. καὶ τὸ κείμενο πού μετέφρασε ὁ Γουλιέλμος de Moerbeke = Γ) τὸ χωρίο μᾶς παραδίδεται χωρὶς τῆ λ. *ἄμα*. Δὲν εἴμαστε πρόθυμοι νὰ δεχτοῦμε πὼς τὸ ἀριστοτελικὸ χωρίο εἶχε τὴ μορφή με τὴν ὁποία μᾶς τὸ προσφέρουν τὰ χειρόγραφα αὐτά. (Πιὸ εὐκόλα θὰ δεχόμεσταν πὼς ἡ παράλειψη τοῦ ἄμα ὀφείλεται στὶς δυσκολίες πού προκαλοῦσε ἡ παρουσία του.)

Προσωπικὰ εἴμαστε προθυμότεροι νὰ ἀποδώσουμε τὴν παρουσία τοῦ ἄμα σὲ ἀντιγραφικὸ σφάλμα. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ γραφὴ *ἄμα* προῆλθε ἀπὸ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τῆς γραφῆς *ἄττα*. Δὲ θεωροῦμε ἀπαραίτητο νὰ θυμίσουμε πόσο εἶναι παλαιογραφικὰ εὐκόλο νὰ γίνῃ σύγχυση ἀνάμεσα στὶς δυὸ αὐτὲς γραφές.

Ἡ ἔκφραση *ποῖ' ἄττα* (καὶ *ποῖα ἄττα*) δὲν εἶναι σπάνια στὸν Ἀριστοτέλη: πρβ. Περὶ οὖρ. Γ 1. 298 a 26 *ποῖ' ἄττα τὴν φύσιν ἐστὶ* (v. l. *ὁποῖα ἄττα*), Ζφ. ἰστ. Γ 1. 509 a 28 *πόσα καὶ ποῖ' ἄττα*, Προβλ. IZ 1. 916 a 4 *καθ' αὐτὰ μὲν οὖν θεωρούμενα μᾶλλον λαμβάνει ποῖα ἄττα τὰ μεγέθη ἐστὶν* (ἀκόμη: Ῥητορ. Β 15. 1390 b 15 *ποῖα ἄττα*, Πθ. Νικ. Ε 5. 1133 a 22 *πόσα ἄττα*). Πολὺ συχνὴ ἐπίσης στὰ ἀριστοτελικά κείμενα εἶναι ἡ παρουσία καὶ ἄλλων τύπων τῆς ἀόριστης ἀντωνυμίας τις δίπλα σὲ τύπους τῆς ἐρωτηματικῆς ἀντωνυμίας ποῖος (πρβ. Bonitz, Index Aristotelicus στή λ. *ποῖος*).

Ἡ περίπτωσις Ῥητορ. Β 10. 1388 a 5 *φανερὸν δὲ καὶ οἷς φθοροῦσιν ἄμα γὰρ εἴρηται* δὲ νομίζουμε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἐναντίον

1. Aristotle The «Art» of Rhetoric, by J. H. Freese (The Loeb Class. Libr.), Λονδίνο 1947.

2. Aristote Rhétorique II, par M. Dufour (Les Belles Lettres), Παρίσι 1960.

τῆς γνώμης πού υποστηρίζουμε ἐδῶ· ἴσια ἴσια στό χτίσιμο αὐτῆς τῆς πρότασης ἐμεῖς βλέπουμε ἕνα ἀκόμη στήριγμα γιά τή δική μας ἀποψη: ὁ συγγραφέας, πού δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρώσει τὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός του καὶ ἐπομένως δὲ βρίσκεται ἀκόμη στό σημεῖο ὅπου ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα, δηλώνει ἀπλῶς πὼς ἔσα ὡς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἔχει πῆ δίνουν συγχρόνως ἀπάντηση καὶ στό κινούμενο ἐρώτημα πού προβάλλει (καὶ πού δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἀπὸ τὰ τρία σημεῖα πού πρέπει νὰ συζητηθοῦν): ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ πορουσία τοῦ συνδέσμου γάρ. Δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ στό 1380 a 1 πού μᾶς ἀπασχολεῖ: ἐκεῖ ἡ πρόταση πού ἔχει γιά ρῆμα τῆς τὸ εἴρηται δὲ βρίσκεται σὲ κανενὸς εἴδους ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ προηγούμενα· ἐκεῖνα μᾶλλον, σὰν ἕνα εἶδος προσδιορισμοῦ, ἐντάσσονται σ' αὐτὴ τὴν πρόταση.

Ἐποστηρίζουμε λοιπὸν ὅτι τὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ πρέπει νὰ ἀποκατασταθῇ ἔτσι: οἷς μὲν οὖν ὀργίζονται καὶ οἷς ἔχοντες καὶ διὰ ποῖα ἄττα, εἴρηται.

5. Ῥητορ. Γ 2. 1405 b 28

ἔτι τὸ αὐτὸ ὑποκορίζεσθαι.

Ὁ λόγος εἶναι γιά τὴ μεταφορά, πού μαζὶ μὲ τὸ κύριον καὶ τὸ οἰκείον εἶναι τὰ μόνα χρήσιμα πρὸς τὴν τῶν ψιλῶν λόγων λέξιν (1404 b 31 κέ.). Τὸ κεφάλαιο τελειώνει μὲ παρατηρήσεις γιά τὴ χρῆση τῶν «ἐπιθέτων»: ἔστι μὲν τὰς ἐπιθέσεις ποιεῖσθαι ἀπὸ φαύλου ἢ αἰσχροῦ, . . . , ἔστι δ' ἀπὸ τοῦ βελτίονος (1405 b 21). Τελευταῖος τρόπος χρήσιμος καὶ εἰς τὸ ψέγειν καὶ εἰς τὸ ἐπαινεῖν ἀναφέρεται τὸ ὑποκορίζεσθαι.

Ἡ παράδοση ὁμόφωνα παραδίδει τὴ γραφὴ ἔτι τὸ αὐτὸ. Τὴ γραφὴ τῶν χειρογράφων τὴ δεχτήκαν ὅλοι οἱ πρὶν ἀπὸ τὸν Ross ἐκδότες τῆς Ῥητορικῆς. Ὁ Ross¹ ἔγραψε ἔστιν αὐτὸ (ὁ ἴδιος θὰ ἦταν πρόθυμος νὰ δεχτῆ καὶ τὴ γραφὴ ἔστι δὲ τρίτον τι στό 1405 b 8 ἀντὶ τοῦ ἔτι δὲ τρίτον τῆς παράδοσης).

Ἡ γραφὴ τῆς παράδοσης ἀληθινὰ δημιουργεῖ δυσκολίες. Τὸ νόημα θὰ πρέπει νὰ εἶναι: «ὑπάρχει ἕνας ἀκόμη τρόπος πού φέρνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, πού εἶναι χρήσιμος γιά τὸν ἴδιο σκοπὸ: ὁ ὑποκορισμὸς»².

1. Aristotelis Ars rhetorica (Bibliotheca Oxoniensis), Ὁξφόρδη 1959.

2. Ηρβ.: «The same effect is attained by the use of diminutives» W. R. Roberts ἔ.ἀ.: «further the use of diminutives amounts to the same» F r e e s e ἔ.ἀ. —Ὁ Spengel — πού εἶχε πολλὰς ἀμφιβολίας γιά τὴ γνησιότητα τῆς γραφῆς τὸ αὐτὸ — ἐρμήνευε ἔτσι τὴ φράση πού μᾶς ἀπασχολεῖ: «ut epithetis rem maiorem vel minorem reddere licet, sic verba ipsa extenuari possunt». Κιό-

Ἡ κυριότερη δυσκολία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἄρθρου πρὶν ἀπὸ τὸ ἀπαρέμφατο, πὺ εἶναι καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς πρότασης. Σ' αὐτῆς τῆς δυσκολίας τὴ θεραπεία ἀπέβλεπε ἡ διόρθωση τοῦ Ross.

Θὰ εἴχαμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἐξῆς σχετικά μετὴ διόρθωση αὐτή:

α) δὲ φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ στὸν Ἀριστοτέλη¹ ἡ χρῆση ἔστιν αὐτὸ πὺ περιέχεται στὴν πρόταση τοῦ Ross· τὸ μόριο αὐτὸ φαίνεται πὺς χρησιμοποιεῖται στὰ ἀριστοτελικά κείμενα πάντα μαζί με ἓναν σύνδεσμο· ποτὲ μόνο του με σημασία συνδέσμου. Ὅσο λοιπὸν κι ἂν δὲν εἶναι ξένη πρὸς τὸν ἀρχαῖο λόγο ἡ χρῆση τοῦ αὐτὸ χωρὶς προηγούμενο μὲν καὶ ἀκόμη χωρὶς δὲ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ ἴδιο², θὰ ἤμασταν πολὺ ἐπιφυλακτικοὶ ἂν πρέπη νὰ δεχτοῦμε αὐτὴ τὴ χρῆση καὶ στὸν ἀριστοτελικὸν λόγον·

β) ἡ ἀποδοχὴ τῆς διόρθωσης σημαίνει ὅχι μικρὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ κείμενο πὺ προσφέρει ἡ παράδοση, καὶ ἐμεῖς προσωπικὰ δὲ βλέπουμε πὺς θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἀπομάκρυνση αὐτή.

Νομίζουμε ὅτι ἡ λύση βρίσεται στὴ δυνατότητα μιᾶς ἄλλης, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις πὺς εὐκολῆς, ἀνάγνωσης: ἔτι τ' αὐτὸ ὑποκορίζεσθαι.

Πράγματι, μετὴν ἀνάγνωση αὐτή:

α) δὲν ἀπομακρυνόμεσθε καθόλου ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς παράδοσης·

β) τὸ νόημα εἶναι πληρέστερο: στὸν κατάλογο τῶν στοιχείων πὺς ἡ πραγματεύσει τους ἔγινε πὺς πρὶν, ἔρχεται νὰ προστεθῇ ἓνα ἀκόμη, τὸ τελευταῖον.

γ) Ἔτσι φαίνεται ὅτι κατάλαβε τὴν πρόταση αὐτὴ καὶ ὁ Ἀνώνυμος σχολιαστὴς τῆς Ῥητορικῆς: ἔτι συμβάλλεται εἰς τὸ φέγειν καὶ τὸ ὑποκορίζειν καὶ εἰς τὸ ἐπαινεῖν³.

λας ὁ Jebb, ἔ.δ. 152 σημ. 1, ἔκαμε τὴν παρατήρηση ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνεία «implies that τὸ αὐτὸ is the accusative after ὑποκορίζεσθαι», αὐτὸ ὅμως θὰ ἦταν δύσκολο ἀφοῦ τὸ ρῆμα μᾶς εἶναι γνωστὸ μόνο με ἀμετάβατη σημασία. Ὁ ἴδιος ὁ Jebb ἀπέδωσε ἔτσι τὴ φράση: «Then, without changing one's word, one may extenuate it». Τέλος ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Cope (The Rhetoric of Aristotle, with a commentary by E. M. Cope, revised and edited by J. E. Sandys. Cambridge 1877) παράφρασε ἔτσι τὸ χωρίον: «further the same thing may be effected (as by epithets in the way of elevation or depreciation) by diminutives».

1. Ἡ παρατήρηση διατυπώνεται μετὰ βάση τὰ στοιχεῖα πὺς προσφέρει ὁ ἀριστοτελικὸς Index τοῦ Bonitz στὴ λ. αὐτὴ καὶ τὴν προσωπικὴ γνώση πὺς ἔχομε τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων.

2. Πρβ. R. Kühner-B. Gerth, ἔ.δ. 279, 2.

3. Commentaria in Aristotelem Graeca XXI, II (ἔκδ. H. Rabe), σ. 174 στ. 14.

Ἡ ἔκφραση ἔτι τ' αὖ δὲ φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ ἄλλοῦ στὰ ἀριστοτελικὰ κείμενα, δὲ φαίνεται ὅμως καὶ ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθῆ ξένη πρὸς τὸν ἀριστοτελικὸ λόγον:

α) καὶ οἱ ἐκφράσεις οὗτ' αὖ, μίτ' αὖ δὲ φαίνεται νὰ ἀπαντοῦν ἰδιαίτερα συχνὰ στὸν Ἀριστοτέλη¹.

β) πολὺ συχνῆ ἐμφανίζεται, ἀντίθετα, στὸν Ἀριστοτέλη ἡ χρήση τοῦ δ' αὖ.

γ) πολὺ συχνῆ στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐπίσης ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἔτι ἢ ἔτι δὲ σὲ ἀπαριθμήσεις². Ἔτι δὲ ἔχουμε καὶ λίγους μόνο στίχους πρὸ πάνω ἀπὸ τὸ χωρίο πού μᾶς ἀπασχολεῖ (1405 b 8):

δ) τὸ μόριο αὖ, ἀρκετὰ συχνὸ στὸν Ἀριστοτέλη μὲ τὴ σημασία τοῦ δέ, συχνὰ ἀπαντᾷ – καὶ αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ περισσότερο – μὲ τὴ σημασία τέλος (ἐπίρρ.). Χρησιμοποιεῖται γι' αὐτὸ στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ μέλη πού περιλαμβάνει μιὰ ἀπαρίθμηση: πρβ. Ἡ0. Νικ. Δ 1.1119 b 24 καὶ Δ 8.1125 a 7.

ε) μολονότι θεωροῦμε ὅτι ἡ γραφή ἔτι τ' αὖ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἔχη προέλθει, μέσω ἀντιγραφῶν, ἀπὸ μιὰ γραφή ἔτι δ' αὖ, ἐντούτοις εἴμαστε προθυμότεροι νὰ δεχτοῦμε τὴ γραφή μὲ τὸν συμπλεκτικὸ σύνδεσμο, ὅχι μόνο γιὰτὶ ὁ συμπλεκτικὸς σύνδεσμος ἀποτελεῖ ἐδῶ τὴ δυσκολώτερη γραφή, ἀλλὰ – κυρίως – γιὰτὶ δὲν εἶναι ξένη στὸν Ἀριστοτέλη ἡ παρουσία τοῦ συνδέσμου τε μετὰ τὸ ἐπίρρ. ἔτι πρβ. Ἀνκλ. ὕστ. Α 24. 85 b 18.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιον
Σπουδαστήριον Κλασσικῆς Φιλολογίας

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ

1. Πρβ. Bonitz, Index Aristotelicus στὴ λ. αὖ.

2. Πρβ. Bonitz, ἔ.δ. στὴ λ. ἔτι.